

Παναγιώτης Νοῦτσος

Ἡ ἑλληνική διανόηση στὴ Διασπορά

Οἱ περιπτώσεις τῶν Παπαϊωάννου,
Καστοριάδη καὶ Ἀξελοῦ

Θά ξεκινήσω ἀνάποδα, ἀπὸ τὴν ἐγγύρια πολιτική ἐστία τοῦ Κώστα Παπαϊωάννου, ὅταν δηλαδή στὴ χώρα μας δραστηριοποιῦνται σοσιαλιστές χωρὶς Σοσιαλιστικό Κόμμα.¹ Τό μεγαλύτερο τμήμα τοῦ ΣΚ-ΕΛΔ ὑπὸ τὸν Σβῶλο συγχωνεύεται μὲ ἓνα μέρος τῆς ΕΠΕΚ ὑπὸ τὸν Γ. Καρτάλη καὶ συγκροτοῦν τό Δημοκρατικό Κόμμα Ἐργαζομένου Λαοῦ. Ἡ ομάδα τοῦ Τσιριμώκου, πρὶν ἐνταχθεῖ καὶ αὐτὴ στὴν Ἐνωσιν Κέντρου, συνεργάσθηκε μὲ τὴν ΕΔΑ στίς ἐκλογές τοῦ 1958, ὀνομάσθηκε «Δημοκρατική Ἐνωσις» καὶ ἐκδίδει τό περιοδικό *Ἡ Πολιτική*, στό ὁποῖο ἀρθρογραφεῖ πλειάδα σοσιαλιστῶν καὶ σοσιαλιζόντων τῆς ἐποχῆς. Μὲ τὴ συμφωνία ἢ τὴν ἀνοχή τῶν στελεχῶν τοῦ ΣΚ-ΕΛΔ ἰδρύεται ὁ «Σοσιαλιστικός Σύνδεσμος» (6.12.1953), πού θά συντηροῦσε ἀπλῶς τὴ «σοσιαλιστική φλόγα» χωρὶς νά ἐνεργεῖ ὡς κόμμα, μολονότι στό 6^ο ἀρθρο τοῦ καταστατικοῦ του μνημονεύεται ρητά ὅτι ἀποσκοπεῖ «εἰς τὴν κοινωνικήν χειραφέτησιν τῶν Ἑλλήνων ἐργαζομένων καὶ εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ σοσιαλισμοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα». Παλαίμαχοι καὶ νέοι σοσιαλιστές (οἱ τελευταῖοι ἀπαρτίζουν τὸν «Σοσιαλιστικό Σύνδεσμο Νέων» καὶ προγραμματίζουν τὴ δράση τους σύμφωνα μὲ τίς ἀρχές τοῦ «ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ») συνυπάρχουν σέ ἓνα σωματεῖο μορφωτικῆς ἐμβέλειας, πού συνδέεται μὲ τὴ Σοσιαλιστική Διεθνή ὡς «συμβουλευτικό» μέλος, ἐκδίδει τό *Σοσιαλιστικό Δελτίο* καὶ ὀρισμένα αὐτοτελῆ δημοσιεύματα καὶ δέν ἐμποδίζει τὸν «εἰσοδισμό» τροτσκιστῶν καὶ πρῶην ἀρχαιομαρξιστῶν.

Ἡ ἰσχνή πολιτική δύναμη τοῦ ΣΚΕ καὶ τῶν συναφῶν ομάδων,

ἽΟ Παναγιώτης Νοῦτσος γεννήθηκε τό 1948 στό Ἑλληνικό Ἰωαννίνων. Τελευταῖο βιβλίο του: *Κοινωνία, πολιτική στράτευση καὶ ποίηση* (Σαββάλας 2006).

¹ Γιά τὴ βιβλιογραφική τεκμηρίωση τῆς παρούσας ἀνακοίνωσης βλ. Π. Νοῦτσος, *Ἡ σοσιαλιστική σκέψη στὴν Ἑλλάδα*, τόμ. Δ', Ἀθήνα 1994, passim.

ὅπως εἶχε ἀποτυπωθεῖ στίς ἐκλογικές ἀναμετρήσεις τοῦ μεσοπολέμου, δέν κατέστη ἐφικτό νά πολλαπλασιασθεῖ, παρά τή συμμετοχή τους στήν ἐαμική Ἀντίσταση, πού βέβαια θά τοὺς βαραίνει μέ ἰδιάζοντα τρόπο ὡς πρός τίς ἐπιλογές πού θά λάβουν στά πρόθυρα καί τήν ἐπαύριο τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου. Κυρίως παρέμειναν ἐνώσεις διανοουμένων στελεχῶν, πού συχνά ἐρίζουν γιά τήν ἡγεσία καί χάνουν ἀπό τόν πραγματικό τους ὀρίζοντα τή δυνατότητα νά τίς μετατρέψουν σέ κόμμα εὐρείας «ἀντικαπιταλιστικῆς ἐνότητας» τῶν ἐργαζομένων. Ἐπώνυμοι σοσιαλιστές ἢ σοσιαλίζοντες κινοῦνται ἀμήχανα στό περιθώριο τῆς ἐγχώριας πολιτικῆς σκηνῆς καί ἀποσύρονται συνήθως λόγῳ ἡλικίας, ἀκαδημαϊκῆς σταδιοδρομίας καί ἰδεολογικῶν διαφοροποιήσεων. Φορεῖς καί ἔντυπα γιά τήν καταγραφή τῆς παρουσίας τους εἶναι ἤδη διαθέσιμα, ὅπως τό μακρόβιο Ἄρχεῖον Οἰκονομικῶν καί Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Δ. Καλιτσουνάκι, πού θά εὐδοκίμησει πιά παράλληλα μέ τή Νέα Οἰκονομία, περιλαμβάνοντας στίς συνεργασίες του κείμενα μέ σοσιαλιστική προοπτική. Κατά τήν ἴδια περίοδο ἐπίσης ἐμφανίζονται παρεμφερῆ συλλογικά σχήματα διανοουμένων, ὅπως τό «Κέντρο Κοινωνικῶν Σπουδῶν» τῆς Ἀνωτάτης Βιομηχανικῆς Σχολῆς (ἐκδίδει τό περιοδικό *Οἰκονομικά-Κοινωνικά καί Τεχνικά Σπουδαί*), τό «Ἑλληνικόν Κέντρο Κοινωνικῶν Μελετῶν» πού μετονομάζεται σέ «Κέντρο Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν Ἀθηνῶν» (μέ ὄργανα, ἀντίστοιχα, τήν *Κοινωνιολογική Ἔρευνα* καί τήν *Κοινωνιολογική Σκέψη*), ἡ ἀνολοκλήρωτη προσπάθεια τοῦ *Λεξικοῦ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν* καί προφανῶς ὁ «Ὅμιλος Ἀλ. Παπαναστασίου», πού ὡς πρός τή διαρθρωτική του ὑπόσταση εἶχε ὡς ὑπόδειγμα τή «Fabian Society».

Σοσιαλιστές συνυπάρχουν μέ κομμουνιστές στό πλαίσιο τοῦ ἡγετικού μηχανισμοῦ τῆς ΕΔΑ, μέ περιορισμένα ἐρείσματα στίς ὀργανώσεις της, ἐνῶ οἱ προσβάσεις τους στά συνδικαλιστικά ὀρώμενα ἐλαχιστοποιοῦνται ἐντελῶς ὅταν τά οἰκεῖα στελέχη τοῦ ΣΚ-ΕΔΑ καί τῶν συγγενῶν ομάδων εἴτε προσχωροῦν στά δεξιά σχήματα εἴτε ἀπορροφῶνται βαθμιαῖα ἀπό τό «Δημοκρατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα» πού ἐλέγχει ἡ ΕΔΑ. Στόν ριζοσπαστικοποιημένο κόσμο τῆς ἐργαζόμενης καί ἰδίως τῆς φοιτητικῆς νεολαίας, στό μέτρο πού δέν τήν ἱκανοποιεῖ τό ἰδεολογικό περίγραμμα τῆς πολιτικῆς πού ἀσκει σέ αὐτόν ἡ ΕΔΑ, ἑτερόκλητες δυνάμεις γαλουχοῦνται στόν «Σοσιαλιστικό Σύνδεσμο Νέων» καί πλαισιώνουν τά περιοδικά *Μαχητής* καί *Διεθνῆς Ζωή*,

πού ἐναντιώνονται ἰσοσθενῶς στή Δεξιά καί στήν κοινοβουλευτική «μεταμφίεση» τοῦ ΚΚΕ, μέ γνώμονα, ὡς πρός τήν τελευταία, τήν ἐξῆς ὀριοθέτηση:

προοδευτικός εἶναι πλέον ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος διαπιστώνει τόν ἀντισοσιαλιστικόν καί ἀντιεργατικόν χαρακτήρα τῆς σοβιετικῆς δικτατορίας καί ἐνεργεῖ εὐθαρσῶς, ὡς καί εἰς πᾶσαν παρομοίαν περίπτωση ὑποδουλώσεως τῆς ἐργατικῆς τάξεως.²

Μέ δεδομένη τήν ἀντίθεση τοῦ ἐκδοτικοῦ πυρήνα τῆς Διεθνούς Ζωῆς πρός τή «φιλοκομμουνιστική» τακτική τοῦ ΣΚ-ΕΛΔ καί τῶν ἐπιβιώσεων του, θά περιχαρακωθεῖ καί ἡ συζήτηση πού προκαλεῖ τό περιοδικό γιά τό μέλλον ἑνός Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος στήν Ἑλλάδα πού θά ἔπρεπε νά στοιχηθεῖ στήν τροχιά τοῦ Σοσιαλδημοκρατικοῦ Κόμματος Γερμανίας (SPD), ὅπως τήν ὀριστικοποίησε στό συνέδριό του στό Μπάντ-Γκόντεσπεργκ.

Ἦδη τό ΣΚ-ΕΛΔ, παρά τά ἀπεγνωσμένα διαβήματα, δέν ἀπέκτησε ὁμοειδή ἐρείσματα στή Δυτική Εὐρώπη. Τό Ἐργατικό Κόμμα (Labour Party), στό ὁποῖο ἀρχικά εἶχε στραφεῖ, διαχειρίστηκε ἀπλῶς τήν τελευταία φάση τῆς κρίσης πού ἀπογύμνωσε τή Μεγάλη Βρετανία ἀπό τήν παγκόσμια ἰσχύ της, ἐνῶ τά σοσιαλιστικά κόμματα τῆς Γαλλίας καί τῆς Ἰταλίας ἔγιναν σύντομα, ἀπό συνυπεύθυνοι, ἐπικριτικοί θεατές τῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς τους ἀνασυγκρότησης. Μάλιστα, μετά τό Δόγμα Τρούμαν καί τήν ἐδραίωση τῆς «ἀμερικανοκρατίας» στήν Ἑλλάδα ἐξασθενίζουν, ἰδίως στή δίνη τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου, οἱ διασυνδέσεις μέ τά ἀνισχυροποιούμενα ὁμόλογα κόμματα τῆς Δύσης. Ὅσοι ἀπό τούς ἡγέτες τοῦ ΣΚ-ΕΛΔ δέν ἀρκοῦνται σέ κάποια μετρημένη προβολή τῶν χωρῶν τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ» βρίσκουν διέξοδο στή Γιουγκοσλαβία ἢ ἀργότερα στόν «Τρίτο κόσμο» καί γιά τήν ὥρα παρατρέχουν τό ὄραμα τῶν «Ἐνωμένων Σοσιαλιστικῶν Πολιτειῶν τῆς Εὐρώπης». Μέ τήν ἀμοιβαία κάμψη τῶν συντελεστῶν τοῦ «ψυχροῦ πολέμου», ὅταν διαπιστώνεται ἡ «κοινωνικοποίηση» δομῶν τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος (μέ τή «γενίκευση» τῆς δημόσιας ἐπιχείρησης καί τή βαθμιαία «ἐθνικοποίηση» τῶν μεγάλων μέσων παραγωγῆς) καί ἡ «δημοκρατικοποίηση» τῶν σοσιαλι-

² Β. Σταματόπουλος, *Σοσιαλιστική κριτική τῆς ΕΣΣΔ (1917-1957)*, Ἀθήνα 1957, σ. 7.

στικῶν χωρῶν, πού ἐγκαινιάζεται μετά τήν «ἀποσταλινοποίηση», θά συνεκτιμηθεῖ ἡ συμβολή τῆς ἀτομικῆς ἐνέργειας στήν ἐπιβολή τῆς «εἰρηνικῆς συνύπαρξης», χωρίς νά ἀποκλείεται ἡ πραγματοποίηση κάποιας «Συννομοσπονδίας» τῶν ἐθνῶν πού θά ἀποβλέπει στή διαρκή βελτίωση τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τους. Ἡ ἀνατίμηση πάντως μιᾶς ἐνιαίας δυτικοευρωπαϊκῆς ἔστω προοπτικῆς, μετά τήν ἴδρυση τῆς «Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητας» (1957) καί τή «Συμφωνία Συνδέσεως» (Ἰανουάριος 1961) τῆς Ἑλλάδος μέ αὐτήν, δέν ὑπῆρξε αὐτονόητη ἐπιλογή τῶν σοσιαλιστῶν, πού γιά τήν ἄρθρωση τῆς κριτικῆς τους ἀντλοῦν ἐπιχειρήματα, χωρίς νά τό δηλώνουν, τόσο ἀπό τό «ἀντιϊμπεριαλιστικό» ὄπλοστάσιο τῆς ΕΔΑ ὅσο καί ἀπό τήν τριτοκοσμική θεώρηση τῆς «ἀποαποικιοποίησης».

Στή δεκαετία τοῦ '60, τέλος, ἐπισφραγίζεται πλήρως ἡ διεργασία ἀπογραφῆς σοσιαλιστῶν χωρίς Σοσιαλιστικό Κόμμα, ὅταν μάλιστα ἡ πολυσυλλεκτική —τόσο στή σφαῖρα τῶν στελεχῶν της ὅσο καί στή λαϊκή της βάση— Ἐνωσις Κέντρου τό ὑποκαθιστᾷ ὡς πρός τό ἕνα μέρος τῆς πολιτικῆς της καί μέ πρόδηλη ἀποτελεσματικότητα στήν ἀναδιάταξη τῶν θεσμῶν πού ἐγκαθιδρύθηκαν ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου στή χώρα. Ὀλιγάριθμες σοσιαλιστικές ὁμάδες, μέ ἕτερογενή ἀφόρμηση καί σταδιοδρομία, συγκλίνουν στή «Σοσιαλιστική Δημοκρατική Ἐνωση» (1963) ἐπιδιώκοντας νά καταδείξουν τήν αὐτοδυναμία τους ἀνάμεσα ἀπό τίς συμπληγάδες τῆς ΕΔΑ καί τῆς Ἐνώσεως Κέντρου. Μέ παρόμοια σκόπευση προσδοκοῦν νά παίξουν καταλυτικό ρόλο στό ἐγχείρημα «σύγκλισης» Ἀνατολῆς καί Δύσης πού θά ἀπορρίπτει τόν «κρατικό ἀπολυταρχισμό τοῦ Σταλινισμού»³ καί συνάμα θά ἐπανασυζεύξει τόν σοσιαλισμό μέ τή δημοκρατία. Ὁ τρόπος πάντως τῆς κομματικῆς αὐτῆς στέγασης τῶν σοσιαλιστῶν, στούς κόλπους πρώτιστα τῆς Ἐνώσεως Κέντρου καί στή «Σοσιαλιστική Δημοκρατική Ἐνωση» δευτερευόντως, θά προκαθορίσει τή φυσιογνωμία καί τή δυναμική τῶν οἰκείων μεταπολιτευτικῶν σχημάτων, πού θά ὀνομαστοῦν ἀντίστοιχα Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα καί Κόμμα Δημοκρατικοῦ Σοσιαλισμοῦ.

Ἡ θεωρητική σκέψη σοσιαλιστῶν ἢ σοσιαλιζόντων, πού κυφορεῖται μέ τήν πρόθεση τῶν δημιουργῶν της νά διαφοροποιηθοῦν ἀπό τή συλλογιστική καί τήν πρακτική τῆς κομμουνιστικῆς Ἀριστερᾶς, τόσο

³ Στρ. Σωμερτίης, *Ὁ Μαρξισμός στήν ἐποχή μας*, Ἀθήνα 1965, σ. 11, 24-35.

τῆς ἡγεμονικῆς τῆς δύναμης ὅσο καί μικρότερων ἑτερόδοξων ρευμάτων τῆς, συνυφαίνεται μέ τόν μετεωρισμό τῶν βημάτων τους κατά τήν ἐκτύλιξη τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου καί τήν πίεση πού υφίστανται στό πλαίσιο τοῦ καθεστῶτος πού ἐπιβλήθηκε μετά τή λήξη του. Ὅπως σημείωνε ἀνένταχτος, πρῶην κομμουνιστής, διώκονται οἱ «ἀγνοί ἰδεολόγοι» ἀπό τόν «ἐξάλλισμό» τῶν νικητῶν πού ἔχουν ὡς νομιμοποίηση τόν «μακκαρθισμό»⁴ τῶν Ἐνωμένων Πολιτειῶν, ὅταν ἀκριβῶς στό πεδίο τῶν διεθνῶν σχέσεων ἐδραιώνεται ὁ «ψυχρός πόλεμος» καί ἡ συνωμοτική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας καθιερώνεται ὡς ἀσφαλές ἐρμηνευτικό σχῆμα τῆς πολιτικῆς καί κοινωνικῆς ζωῆς. Συνήθως ὅσοι ἀναλαμβάνουν νά στοιχειοθετήσουν ἐγχειρήματα «Συνθετισμοῦ» κοσμοθεωρητικοῦ μεγέθους δραστηριοποιοῦνται στούς κόλπους τῆς ἐπικρατέστερης ὁμάδας τῶν σοσιαλιστῶν, ὅπως συμβαίνει μέ τοὺς Ἄθ. Ρουσόπουλο, Ι. Φραγκόπουλο, Κ. Δεσποτόπουλο καί Β. Φράγκο, πού ἀκολουθοῦν μιά κεντρομόλα ἢ ἔστω κεντρόφυγη πορεία ὡς πρὸς τό ΣΚ-ΕΛΔ καί τίς μεταπλάσεις του. Κάποτε ὅμως προωθοῦν αὐτοδύναμα μορφώματα, ὅπως τό ΧΡΙΣΚΕ, πού ἐπιμένει στήν κοινωνιστική ἀποστολή τοῦ χριστιανισμοῦ, ἢ τό «Ἀνεξάρτητο Κοινωνικό Κόμμα Ἑλλάδος», πού ἐστιάζει τήν προσοχή του στήν «ἐπιστημονική ἀναδιοργάνωση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων».

Τά κείμενα αὐτά καί τό πολιτικό βάρος πού ἐμπεριεῖχαν ὡς «προγράμματα» ὑπαρκτῶν ἢ ὑπό διαμόρφωση ὁμάδων τῆς μῆ κομμουνιστικῆς Ἀριστερᾶς ἀπέκτησαν περιορισμένο ἀριθμό δεκτῶν, παρά τή γοητεία πού ἀνέβλυζαν ὡς προτάσεις γιά τήν ἐνιαία ὑπέρβαση τῶν ἀντίμαχων πόλων στήν πολιτική καί κοινωνική ζωή τοῦ πλανήτη, ἰδίως μετά τήν ἑναρξη τῆς «εἰρηνικῆς συνύπαρξης» τῶν δύο μερῶν τοῦ «ψυχροῦ πολέμου» καί τήν ὑποχώρηση τῶν τραυματικῶν ἐμπειριῶν πού ἐπισῶρευσε ὁ καθένας στούς ἀμφισβητίες του. Ὁ σχεδιασμός τῆς «νέας σύνθεσης», παρά τή βούληση τῶν εἰσηγητῶν του νά διαρρήξουν τά ἀπολιθωμένα περιγράμματα ἰδεῶν, ὑποθάλπει μιά γενικόλογη συνάντηση τῆς «Οἰκονομίας» μέ τήν «Ἠθική», μέ ἔμβλημα τά «ἀκέραια αἰτήματα»⁵ τοῦ ἀνθρώπου ἢ τό πρόταγμα ἑνός «διαλεκτικοῦ περσοναλισμοῦ». Ἀπό ἄλλη σκοπιά, ἀλλά μέ τήν ἴδια ἀπόληξη, ἀξιοποιοῦνται οἱ ἀναλύσεις τοῦ Μπέρνχαμ (Burnham) γιά τή

⁴ Μπ. Κλάρας, *Τό πιστεύω ἑνός ἀπλοῦ ἀνθρώπου*, Ἀθήνα 1954, σ. 29-33.

⁵ Ι. Φραγκόπουλος, *Πρὸς νέους ὀρίζοντες*, Ἀθήνα 1963, σ. 59, 55.

«managerial revolution» και ἡ ὑπερνίκηση τῆς «κοινωνικῆς ἀποργάνωσης» ἀνατίθεται στήν «ἐπιστημονικά καταρτισμένη ἡγεσία» πού θά διευθύνει τήν «κοινωνική κυριαρχία» τῆς «κριτικῆς ἀντίληψης τῶν φαινομένων». Ἡ ἐπιβολή δηλαδή ἑνός «κοινωνικοῦ σχεδίου» μέ ἐπιστημονικές προδιαγραφές ὑπόσχεται στόν ἄνθρωπο νά «χαρεῖ μέσα στή βεβαιότητα τῆς ἀσφάλειας τήν πληρότητα τῆς πολύπλευρης καί ἔξοχης φύσης του».⁶ Μέ τήν ἐπίκληση τέλος τῆς ταυτοσημίας ὕλης καί ἐνεργείας, ὅπως τήν ἀποδεικνύει ἡ Μικροφυσική, προτάσσεται ὁ «ἐνιαῖος λογισμός» πού ἀναγνωρίζει ὡς ἐφικτή τήν «κοινωνική ἀνασύνθεση» μέ τή δημιουργική ἀναχώνευση στοιχείων τόσο τοῦ «παλαιοῦ» ὅσο καί τοῦ «νέου συστήματος». Ὁ «Συνθετισμός» ἐπομένως χρησιμεύει ὡς μέθοδος γιά τήν κατανόηση τῶν «λυτρωτικῶν διαμορφώσεων» τῆς ἐποχῆς μας καί γιά τήν ἐπίτευξη μιᾶς «ἐπανάστασης τῶν Συνειδήσεων».⁷

Ἡ προσφυγή στόν Πλάτωνα, στή «μαρμαρυγή τῆς ἀληθινῆς φιλοσοφίας»,⁸ ἢ στόν Ε. Μουνιέ (E. Mounier) καί τόν Μπ. Κρότσε (B. Croce), γιά νά ξαναγιώσει τό σοσιαλιστικό ιδεῶδες, πού τό ἔφθειραν οἱ ἀπόπειρες ἐφαρμογῆς του, ὑπονοεῖ κάποτε τήν ἄσκηση ἑνός συστηματικοῦ ἐκλεκτισμοῦ καί συνηθέστερα τήν εὐφορία τοῦ δοκιματικοῦ λόγου. Σέ κάθε περίπτωση οἱ ἐραστές τοῦ κοσμοθεωρητικοῦ συγκρητισμοῦ ἀποτυπώνουν μέ ἐνάργεια τήν προσωπική πνευματική τους περιπέτεια πού ἐγκλείει μιά ἀναντικατάστατη μαρτυρία, ἰδίως στήν περίοδο ὅπου θραύεται ἡ ἰδεολογική ὁμοιομορφία καί τό σκληρό κέλυφος τῆς πανοπλίας τῶν πρωταγωνιστῶν τοῦ «ψυχροῦ πολέμου». Στή μετεμφυλιακή Ἑλλάδα, βέβαια, οἱ «συνθέσεις» αὐτές περιεῖχαν, μέ τήν ταυτόχρονη ἀναγνώριση τῶν ὀρίων τῆς «θέσης» καί τῆς «ἀντίθεσης», τήν ἐναλλακτική πρόταση ὡς ἐναντίωση στό καθεστῶς τῶν «νικητῶν» καί ὡς μερική ἀποκατάσταση τῶν «ἠττημένων».

Στίς χῶρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καί κυρίως στή Γαλλία θά ὀρμάσει, χωρίς νά ἔχει κοπεῖ ποτέ ὁ ὀμφάλιος λῶρος μέ τά πάτρια δρώμενα, πλειάδα διανοουμένων (τῆς πρώτης γενιᾶς, τοῦ 1945, καί τῆς δεύτερης, τῆς δεκαετίας τοῦ '60) μέ διαφορετικό στίγμα ὁ

⁶ Εὐτ. Φικιώφης, *Ἡ ἐπιστημονική ὀργάνωση τῆς κοινωνίας*, Ἀθήνα 1953, σ. 235, 271.

⁷ Μπ. Κλάρας, *ὁ.π.*, σ. 10-15, 19-57, 87.

⁸ Κ. Δεσποτόπουλος, *Πολιτική φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος*, Ἀθήνα 1957, σ. 19.

καθένας μέσα στό χάρτη τῆς Ἀριστερᾶς καί μέ συγγραφικό ἔργο πού κέρδισε τή διεθνή ἀναγνώριση. Ἐάν περιορισθοῦμε σέ ὅσους κινήθηκαν ἐκτός τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος, θά πρέπει νά ἐπιμείνουμε στή θεωρητική ἐργασία τοῦ Κορνῆλιου Καστοριάδη (Κωνσταντινούπολη 1922-Παρίσι 1997), στόν Κώστα Ἀξελό (Ἀθήνα 1924) καί στόν Κώστα Παπαϊωάννου.

Ὁ Κώστας Στρ. Παπαϊωάννου (Βόλος 1925-Παρίσι 1981) μετεῖχε στήν Ἐθνική Ἀντίσταση, ἀφοῦ εἶχαν ξυπνήσει ἤδη τά θεωρητικά του ἐνδιαφέροντα γιά τήν ἀρχαία ἑλληνική σκέψη, μέ ἐρεθίσματα πού δέχθηκε ἀπό τά συναφῆ ἔργα τοῦ Κ. Τσάτσου καί τοῦ Κ. Δεσποτόπουλου. Στούς κόλπους τῶν σοσιαλιστῶν τοῦ ΕΑΜ, πού μετά τή συμφωνία τῆς Βάρκιζας συγκροτοῦν τό «Σοσιαλιστικό Κόμμα-Ἐνωσῆ Λαϊκῆς Δημοκρατίας» (μέ πρόεδρο τόν Ἀλ. Σβῶλο καί γραμματέα τόν Ἡλ. Τσιριμῶκο), ὁ Παπαϊωάννου παρακολουθεῖ τό μετέωρο βῆμα τοῦ ἐγγύριου σοσιαλιστικοῦ κινήματος καί συμβάλλει στήν ἀποσαφήνιση τῶν θεωρητικῶν του ἐπιλογῶν. Μέ τό ψευδώνυμο Ἀλ. Πήλιος δημοσιεύει στή *Σοσιαλιστική Ἐπιθεώρηση* («Ἡ κρίση τοῦ ἐπαναστατικοῦ σοσιαλισμοῦ», Α', 1945-1946, σ. 110-119 καί «Νευραλγικά προβλήματα τοῦ παγκόσμιου ἱμπεριαλισμοῦ στήν Ἄπω Ἀνατολή», Α', σ. 180-186) τίς ἐκτιμήσεις του γιά τήν κομμουνιστική Ἀριστερά πού μετέχει στό μοίρασμα τοῦ κόσμου καί διευκρινίζει ὅτι ἡ «Διοκρατία» δέν συνιστᾶ «populisme», ἀλλά ἀνάδειξη τῆς ἐργατικῆς τάξης σέ ἡγετική δύναμη κατά τή διαδικασία τῆς «κοινωνικῆς Ἀλλαγῆς», μέ ἀρχικό σταθμό τήν «Ἐνωμένη Σοσιαλιστική Εὐρώπη», πού θά ἀποπέμψει ἀπό τήν πρακτική της τόν «δαίμονα τοῦ ρεφορμισμού». Ὡς ὑπότροφος τοῦ γαλλικοῦ κράτους καταφεύγει, τόν Δεκέμβριο τοῦ 1945, στό Παρίσι, μέ τό πλοῖο «Ματαρόα» ἔως τόν Τάραντα τῆς Ἰταλίας, μαζί μέ τούς Νίκο Σβορώνο, Κορνῆλιο Καστοριάδη, Κώστα Ἀξελό, Μιμίκια Κρανάκη, Μάτση Χατζηλαζάρου κ.ἄ. Στή γαλλική πρωτεύουσα θά ὠριμάσουν, χωρίς νά ἔχει κοπεῖ ποτέ ὁ ὀμφάλιος λῶρος μέ τά πάτρια δρώμενα, οἱ διανοούμενοι αὐτοί, μέ διαφορετικό στίγμα ὁ καθένας μέσα στό χάρτη τῆς κίνησης τῶν ἰδεῶν καί μέ συγγραφικό ἔργο, οἱ κυριότεροι, πού κέρδισε ἐπάξια τή διεθνή ἀναγνώριση. Ὁ Παπαϊωάννου θά σπουδάσει κοντά στόν Ρ. Ἄρόν (R. Aron) καί θά σταδιοδρομήσει (ἀπό τό 1963) ὡς attaché de recherche στό Ἐθνικό Ἰδρυμα Ἐπιστημονικῆς Ἐρευνας (CNRS)

καί ως chargé de cours τῆς Κοινωνιολογίας καί τῆς Φιλοσοφίας, κυρίως στήν École Pratique (ἀπό τό 1971).

Στόν «νεαρό» Μάρξ καί στόν Χέγκελ ἐπιστρέφει ὁ Παπαϊωάννου γιά τήν ἀναθεμελίωση τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς θεωρίας. Ἄξιοποιεῖ, εἰδικότερα, τή «διαλεκτική κυρίου καί δούλου» (ἐπισημαίνοντας ὅτι σέ αὐτή τή συνάφεια ὁ «κύριος» ἐκφράζει τό «προκαπιταλιστικό παρελθόν» καί ἀντίστοιχα ὁ «δούλος» τή δυνατότητα ενός «ἀβέβαιου μέλλοντος») γιά νά δεῖξει ὅτι ἡ μαρξιστική ἀντιμετώπιση τῆς πάλης τῶν τάξεων «υπερίπταται τῆς ἱστορίας», ἐφόσον κατά τόν Μάρξ ἡ καταπιεζόμενη τάξη ταυτίζεται μέ τόν δημιουργό τῶν «ἐπαναστατικῶν μεταμορφώσεων τῆς κοινωνίας» ἢ τίς διαδοχικές «Aufhebungen» τῆς ἱστορίας της.

Ἄν ἡ ἀντίθεση φεουδαρχῶν καί δουλοπάροικων ξεπεράστηκε ἀπό τήν «ἐπέμβαση μιᾶς τρίτης δύναμης», τῆς ἀστικῆς τάξης, τότε τό «μυθικό» σχῆμα τῆς πάλης τῶν τάξεων ἐγκλείει τόν παραλογισμό νά ζητηθεῖ ἡ «ἐξαφάνιση τῆς ἱστορίας». Ἡ ἀπαρίθμηση τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων τοῦ παρελθόντος νοεῖται ὡς «μυθική-γενεαλογική» εἰσαγωγή στό κύριο ἀντικείμενο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Μανιφέστου, δηλαδή στή σύγκρουση τῶν ἀστῶν καί τῶν προλεταρίων, καί ἐπομένως ὡς «ἀνακεφαλαίωση καί κάθαρση» ὄλων τῶν προηγούμενων ἀνταγωνισμῶν. Ἡ ἔκθεση αὐτή ὡστόσο διαπνέεται ἀπό μιᾶ «δυσόλινη» προοπτική γιά τήν ἔκβαση αὐτῆς τῆς σύγκρουσης, στό βαθμό πού ἡ «ἱστορική ἀποτελεσματικότητα» τῶν σημερινῶν κινήματων φαίνεται «ἀντιστρόφως ἀνάλογη» πρὸς τήν «πραγματική συμμετοχή τῆς ἐργατικῆς τάξης στόν ἐπαναστατικό ἀγώνα».⁹

Μέ τήν ἴδια ἀφόρμηση ὁ Παπαϊωάννου προσεγγίζει τήν «κρίση» τοῦ μαρξισμού γιά νά ἐξακριβώσει ἂν ὑπάρχει διαζύγιο ἀνάμεσα στήν «προλεταριακή ἰδεολογία» καί τό κοινωνικό καθεστῶς πού τήν ἐπικαλεῖται, διχάζοντας τή συνείδηση τῶν μαρξιστῶν σέ κριτικούς τοῦ καπιταλισμοῦ καί σέ «ἀφελεῖς κομφορμιστές» σέ σχέση μέ τή «σοσιαλιστική πραγματικότητα».¹⁰ «Ἄν ἡ χεγκελιανή διαλεκτική κατανοήθηκε ἀπό τόν Marx ὡς ἡ ἐσωτερική Λογική τῆς καπιταλιστικῆς ἐξέλιξης», δηλαδή ὡς μέσο γιά τή διατύπωση τῶν ἀνταγωνιστικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί τήν ἐργασία, ὁ ἴδιος πάλι θά ἀναγορεύσει τό

⁹ Κώστας Παπαϊωάννου, «Ἡ θεωρία τῆς κοινωνικῆς πάλης», περ. Σπουδαί, τόμ. ΣΤ', (1955), σ. 3-26.

¹⁰ Κώστας Παπαϊωάννου, «Ἡ κρίση τοῦ μαρξισμού», *Τά θεμέλια τοῦ Μαρξισμού*, Α', τχ. Α', Κέντρον Κοινωνικῶν Σπουδῶν τῆς ΑΣΒΣ, Πειραιᾶς 1954, σ. 1-118.

προλεταριάτο σέ ἱστορικό φορέα τῆς «ἀρνητικότητας» πού διέπει τήν καπιταλιστική κοινωνία, ἐφόσον ἡ διπλή του φύση τό καθιστᾶ ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης καί συνάμα ὑποκείμενο τῆς σοσιαλιστικῆς οἰκοδόμησής. Ὁ Χέγκελ βέβαια ἐντοπίζει τήν κοινή ρίζα τοῦ κράτους καί τῆς ἐκκλησίας, ὡς «μεσολαβητικῶν δυνάμεων» ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί τήν ἐλευθερία ἢ τό Ἀπόλυτο, στή «δυστυχημένη συνείδηση» πού ἀντιλαμβάνεται τήν ἀπουσία «οὐσιαστικότητας ἀπό τόν πραγματικό ἀνθρώπινο κόσμο». Ὁ Μάρξ ὅμως ἀπομυθεύει τίς δύο αὐτές ὄψεις τῆς «αὐτοαποξένωσης» τοῦ ἀνθρώπου γιά νά ἀποφανθεῖ ὅτι ἡ δημοκρατία συνιστᾶ τήν «ἀρνηση τῆς κρατικῆς αὐτοαποξένωσης» μέσα στήν ἴδια της τή σφαίρα, δηλαδή τή διαμόρφωση ἑνός πλήρους ἐκδημοκρατισμοῦ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ἀπό αὐτήν τήν ἀποψη ὁ «σταλινισμός», ὡς «παιδική ἀρρώστια» τῆς γραφειοκρατίας πού τείνει νά ἀποκτήσει τήν «κανονική» της φυσιογνωμία, μπορεῖ νά ἐκληφθεῖ ὡς «παθολογική» περίπτωση τῆς ἐγγελιανῆς ἰδέας περί τῆς «ἀνυψωμένης πάνω ἀπό τίς τάξεις γραφειοκρατικῆς ἱεραρχίας» καί μέ κανέναν τρόπο τό «ὀλοκληρωτικό κράτος» δέν ἀπηχεῖ τή μαρξική προσέγγιση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας.¹¹

Στή γένεση τοῦ σοβιετικοῦ «ὀλοκληρωτισμοῦ» ὁ Παπαϊωάννου ἀφιέρωσε εἰδική πραγματεία.¹² Μέ ἀναλυτικό τρόπο διερευνᾷ τό χαρακτήρα τῆς ἐπανάστασης στίς προκαπιταλιστικές χῶρες, ὅπως ἡ Ρωσία, ἐκθέτει κριτικά τίς συναφεῖς ἐκτιμήσεις τοῦ Λένιν (καθώς καί τοῦ Τρότσκι, χωρίς νά ἀποφεύγει τό ἐρώτημα γιά τήν ὀρθότητα τοῦ θεωρήματος τῆς «διαρκοῦς ἐπανάστασης») γιά τό μπολσεβικικό κόμμα καί προσδιορίζει τίς κοινωνικές δυνάμεις πού ἔκαναν ἐφικτή τήν ἐπικράτησή του καί τή μετατροπή τῆς σοβιετικῆς κοινωνίας σέ «ὀλοκληρωτικό κράτος», υἱοθετώντας τή συλλογιστική τοῦ Ρ. Μίχελς (R. Michels) γιά τή μεταμόρφωση τῶν φορέων τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας σέ ἄρχουσα κοινωνική τάξη μέσω τῆς γραφειοκρατικοποίησης τῶν παραγωγικῶν σχέσεων στό ἐσωτερικό τοῦ κρατικοποιημένου τομέα τῆς οἰκονομίας. Συναφῶς ἀπορρίπτεται ὡς ἀποκλειστικά «οἰκονομική» ἐρμηνεία τῆς γραφειοκρατίας ἡ πρόταση τῆς «managerial revolution» τοῦ

¹¹ Κώστας Παπαϊωάννου, «Ὁ Μάρξ καί τό κράτος», *Τά θεμέλια τοῦ Μαρξισμού*, τχ. Γ', Κέντρον Κοινωνικῶν Σπουδῶν τῆς Ἀνωτάτης Σχολῆς Βιομηχανικῶν Σπουδῶν, Πειραιᾶς 1960, σ. 177-330.

¹² Κώστας Παπαϊωάννου, *Ἡ γένεση τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ*, Κέντρον Κοινωνικῶν Σπουδῶν τῆς ΑΣΒΣ, Πειραιᾶς 1959, σ. 297-300.

Μπέρνχαμ και τῶν συνεχιστῶν του (π.χ. τοῦ Σωλιέ (Chaulieu)). πού ἐκλαμβάνουν τήν κρατική συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου ὡς αἰτία καί ὄχι ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀνόδου τῆς γραφειοκρατίας στήν ἐξουσία, μέ συνέπεια νά ὀδηγοῦνται στόν παραλογισμό νά ἀντιμετωπίζουν τόν γιό ὡς γεννήτορα τοῦ πατέρα του, νά ὀλισθαίνουν δηλαδή στήν τακτική πού καταλόγιζε ὁ Μάρξ στήν ἐγελιανή φιλοσοφία τῆς ἱστορίας.

Ὁ Παπαϊωάννου μέ τίς συνεχεῖς συσχετίσεις τοῦ («νεαροῦ», κυρίως) Μάρξ μέ τόν Χέγκελ καί τίς διακριθώσεις τῶν ἀντιθέσεων ἀνάμεσα στόν πρῶτο καί τούς «μαρξιστές» ἐπιγόνους ἐπιχειροῦσε νά συλλάβει, μέ τήν ἐξαντλητική προσφυγή στήν κοινωνική καί πολιτική ἱστορία καί τή σύστοιχη ἀνασυγκρότηση τῶν θεωρητικῶν της προσεγγίσεων, τή διεργασία γένεσης καί ἐδραίωσης τῆς «idéologie froide». Μέσα μάλιστα ἀπό τά τρομακτικά μορφώματα τῆς τελευταίας ἀναζητοῦσε τήν κρυμμένη ἢ «ἀπαγορευμένη» δίοδο πρὸς τά σπαράγματα τῆς μαρξικῆς «κριτικῆς τῆς ἰδεολογίας», πληρώνοντας ὡστόσο τό τίμημα νά ἐγκλωβίζεται περισσότερο στήν ἄρνηση τῆς «πραγματικότητας» τοῦ μαρξισμοῦ καί στήν καταδίκη τῶν «περιπετειῶν» τῆς διαλεκτικῆς παρά νά συμβάλει στήν ἀναζωογόνηση τῆς ἐπαναστατικῆς μεθόδου τῶν εἰσηγητῶν του. Σέ κάθε περίπτωση τά νεανικά ἐνδιαφέροντα τοῦ Παπαϊωάννου γιά τήν ἀρχαία σκέψη καί τόν «κόσμος» της θά ἀποκοτῶν διαδοχικές προσπελάσεις ἐμβάθυνσης καί ἰδίως συνεπαφῆς μέ τή νεότερη εὐρωπαϊκὴ φιλοσοφία.

Τήν ομάδα τοῦ Στίνα ἐκπροσώπησε στό δεύτερο συνέδριο τῆς 4ης Διεθνούς (Ἀπρίλιος 1948) ὁ Κ. Καστοριάδης πού μέ τόν Κλ. Λεφόρτ (Cl. Lefort) δημιούργησε ἰδιαίτερη τάση στους κόλπους τοῦ PCI, ἂν καί σύντομα θά συγκρουσεῖ μέ τόν τροτσισμό καί θά ἐκδώσει τό περιοδικό *Socialisme ou Barbarie*. Μέ τά ψευδώνυμα Π. Σωλιέ καί Π. Καρντάν (P. Cardan) ὑπῆρξε ὁ κύριος συντάκτης του πού συναρτοῦσε τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐπαναστατικῆς δράσης μέ τήν ἐξέλιξη τῆς ἐπαναστατικῆς θεωρίας, μὴ διστάζοντας νά ἐγκαταλείψει, νά τροποποιήσει ἢ νά ἀντικαταστήσει τό μαρξιστικό ἐννοιολογικό ὄπλοστάσιο μέ ἄλλο, πού θά ἀντιστοιχεῖ πληρέστερα στήν «κατοπινὴ πείρα καί στίς ἀνάγκες τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος».¹³ Μέ τήν πρόθεση ἡ ομάδα νά καταστῆ

¹³ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Ἡ γραφειοκρατικὴ κοινωνία*, Α': Οἱ παραγωγικὲς σχέσεις στή Ρωσία, μτφρ. Ε. Παπαδοπούλου-Α. Χόπογλου, Ἰψίλον Ἀθήνα 1977, σ. 140.

ἡ «ζωντανή συνέχιση τοῦ μαρξισμοῦ μέσα στή σύγχρονη κοινωνία» ὁ Καστοριάδης, γιά νά ἀποφύγει τήν ιδεολογική στείρότητα πού συνέχει τόν ἡγετικό μηχανισμό τῆς 4ης Διεθοῦς, ἀπαιτεῖ ἡ ἐπαναστατική θεωρία νά ἀποδεχθεῖ τή διαρκή της ἀμφισβήτηση, ἀκριβῶς γιά νά ἐπιβεβαιώνεται ξανά μέσα ἀπό ὅλες τίς νέες ἐπιτεύξεις τῆς ἐπιστήμης καί μέσα ἀπό τήν ἀφομοίωση τῆς «καινούργιας ἱστορικής ἐμπειρίας». Ἔτσι ἡ «διαρκῆς ἐπανάσταση μέσα στήν ἐπαναστατική θεωρία» τόν ὠθεῖ νά δεχθεῖ ὅτι τό «ὑπόβαθρο» τῆς πραγματικότητας διέπεται ἀπό στατιστικούς νόμους πιθανοτήτων, πρόταση δηλαδή πού συνεπάγεται ὅτι ἡ συνειδητή δραστηριότητα τῆς ἐπαναστατικῆς τάξης καθορίζει τόν «προσανατολισμό» τῆς ἱστορίας. Ἄν αὐτή δέν ἀκολουθεῖ μιάν «ὁμοιογενή ἀνοδική γραμμική», τότε σήμερα στή δυνατότητα τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀντιτίθεται τό ἐνδεχόμενο μιᾶς περιόδου «ἱστορικής πτώσης καθορισμένης σάν βαρβαρότητα».

Πρόκειται γιά τήν «τρίτη» ἱστορική λύση, πέρα ἀπό τό δίλημμα: καπιταλισμός ἢ σοσιαλισμός, πού ἀπορρέει ἀπό τήν «ἐπαναστατική ἀνεπάρκεια» τοῦ προλεταριάτου καί συνοψίζεται στήν «ἐξορθολογισμένη» ἐκμετάλλευση τῶν μαζῶν καί τήν ὀλοκληρωτική πολιτική τους «ἀποστέρηση».¹⁴ Ἡ ἀπόρριψη τῆς θεωρίας τοῦ Τρότσκι γιά τό «ἐκφυλισμένο ἐργατικό κράτος» καί τῶν ὀπαδῶν του γιά τόν «κρατικό καπιταλισμό» τῆς ΕΣΣΔ ἐπιτρέπει στόν Καστοριάδη νά ἀνιχνεύσει τό φαινόμενο τοῦ «γραφειοκρατικοῦ καπιταλισμοῦ» μέ ἐρευνητική σκευή τή «φαινομενολογία τῆς προλεταριακῆς συνειδήσεως». Μέ ὀρολογία πού θυμίζει τόν Λούκατς (Lukàcs) καί κυρίως τόν Σάρτρ (*L'Être et le Néant*) καί τόν Μερλώ-Ποντύ (Merleau-Ponty) (*La Phénoménologie de la Perception*) ἀναλύει τήν καθολική φενάκη πού ἐπιβάλλει ἡ γραφειοκρατία στό σύνολο τῆς κοινωνίας, ἐνόσω παρουσιάζει τό «ἀφρημένο καθολικό» νά ταυτίζεται μέ τό «καθολικό συγκεκριμένο». Ἡ ἀμφισημία ὡστόσο πού διακρίνει τήν προλεταριακή συνείδηση ἀποκαλύπτεται εἴτε ὡς ἀναγέννηση τῆς ἐπαναστατικῆς συνειδήσεως μέ τό πέρασμα στή «συγκεκριμένη καθολικότητα», τήν ἐξάφάνιση τῆς γραφειοκρατίας καί τήν πραγματοποίηση τοῦ κομμουνισμοῦ, εἴτε ὡς ὑποταγή στήν «ἀφαίρεση» καί ὡς πτώση στό «τετραῶδες», ἀπό τό ὅποιο θά ἀνασυρθεῖ μέ τίμημα νέες «μεσιτεύσεις» («*médiations*») καί μεταμορφώσεις. Ἡ δυνατότητα νά ἀπο-

¹⁴ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Ἡ γραφειοκρατική...*, Α', ὅ.π., σ. 77-94.

κτηθεῖ ἡ «ἀπόλυτη» ἐπαναστατική συνείδηση ὑπονοεῖ τὴν αὐτοκατάργησή της μέσα σέ μιὰ «συγκεκριμένη καθολικότητα ἄπειρα διαφοροποιημένη».¹⁵ Σύμφωνα μέ μιὰ μεταγενέστερη διευκρίνιση τοῦ Καστοριάδη, ὅταν ἔκανε τόν ἀπολογισμό τῆς συγγραφικῆς του πορείας, τό κείμενο αὐτό ἀποτελοῦσε τή φιλοσοφική προτύπωση τῶν ιδεῶν πού ὑποστήριξε στή δεκαετία τοῦ '50, ὅταν ὀλοκληρώνει τὴν ἐπεξεργασία τῶν παρατηρήσεων πού ἀφοροῦν τούς «διευθύνοντες» καί τούς «ἐκτελεστές»,¹⁶ ὅπως θά διαπιστώσουμε στίς ἐπόμενες παραγράφους.

Ὁ δημιουργός τοῦ συλλογικοῦ βήματος *Socialisme ou Barbarie* ὡς τό 1954 ἐνδιαφέρεται περισσότερο γιά τὴν κριτική τῆς μαρξιστικῆς πολιτικῆς οικονομίας καί εἰδικότερα γιά τὴν τεκμηρίωση τῆς διάψευσης τῶν προβλέψεων τοῦ Μάρξ καί τῶν ἐπιγόνων του πού σχημάτισαν ἓνα σύστημα «ἀσυνάρτητο, βασισμένο σέ ἀντιφατικά ἀξιώματα», χωρίς ὡστόσο νά παραγνωρίζει ἀκόμη τὴν «τόλμη καί τή βαθύτητα τοῦ κοινωνιολογικοῦ καί ἱστορικοῦ ὁράματος» πού τό διαπνέει. Ἔτσι ἐξακολουθεῖ νά ὀρίζει, στά μελετήματά του ὡς τό 1958, τόν σοσιαλισμό ὡς «συλλογική διεύθυνση τῆς παραγωγῆς καί τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἀπό τούς ἐργαζόμενους», μέ τὴν ἔννοια ὅτι μεταμορφώνει καί τὴν «καθημερινή ζωή» τῶν συντελεστῶν τῆς «αὐτοδιευθυνόμενης κοινότητας».¹⁷

Ἡ ἀναζήτηση τῶν νέων μορφῶν τῆς «αὐτονομίας» τῶν ἀνθρώπων στό πεδίο τῆς «πραγματικῆς καθημερινῆς τους ζωῆς» ὠθεῖ τόν Καστοριάδη, μέ τὴν ἔναρξη τῆς δεκαετίας τοῦ '60, στήν ἀμφισβήτηση τῆς ἀξίας τοῦ μαρξικοῦ φιλοσοφήματος πού ἀναδύθηκε ὡς «ρασιοναλιστικό» ἀναποδογύρισμα τοῦ ἐγγελιανισμοῦ. Ὅσο ὁ μαρξισμός δέν αὐτοαναιρεῖται, τόσο ἡ συγκεκριμένη ἱστορική του ἀλήθεια βρίσκεται στήν «ἱστορική πρακτική» πού αὐτός ἐμπνέει, δηλαδή στή ρωσική καί τὴν κινεζική «γραφειοκρατία». Ἡ πολιτική, ὡς ἀναγνώριση τῶν «αὐτόνομων» ὄντων, ὑπερβαίνει τὴν «ὀρθολογική» ἐγελομαρξιστική ἐξέλιξη γιά νά κατοχυρώσει τή «δημιουργία χωρίς ἀποχρῶντες λόγους». Ἄν ἡ κοινωνία ἀνακτήσει τὴν ἰκανότητα νά ἀνανεώνει συνεχῶς τούς θεσμούς της, νά «αὐτοθεσμιζέται» ἀδιάπτωτα, τοῦτο θά

¹⁵ Ὁ.π., σ. 121-135.

¹⁶ Ὁ.π., σ. 13-66.

¹⁷ Ὁ.π., σ. 13-66.

σήμαινε ὅτι τά μέλη της ἔχουν κερδίσει τήν αὐτόνομη καί «διαφυγή» δραστηριότητά τους. Γιά τήν ὥρα ὅμως ἡ ἱστορία ἐμφανίζεται ὡς «συγκρητισμός καί σύγχυση, ἀπώλεια καί λήθη» καί ἐπομένως ἡ «κλήση» τῆς ἐποχῆς μας συνίσταται στήν κριτική πού δέν καταντᾶ σκεπτικισμός, στό «ἄνοιγμα» πού δέν μετασχηματίζεται σέ «ἐκλεκτικισμό» ἢ στή «διαύγεια» («*elucidation*») πού δέν ἐκμηδενίζει τή δράση.

Ὁ Καστοριάδης μετά τήν ἔκρηξη τοῦ γαλλικοῦ Μᾶη, ὅποτε οἱ θεωρητικές του διατυπώσεις κέντρισαν ξανά τό ἐνδιαφέρον ριζοσπαστικῶν ὁμάδων τῆς ἐξωκοινοβουλευτικῆς Ἀριστερᾶς, στίς ὁποῖες μετεῖχαν καί Ἕλληνες φοιτητές τῶν Παρισίων, στρέφεται πρὸς τήν ὀλοκλήρωση τῶν πτυχῶν τῶν ἀναλύσεών του γιά τή «φανταστική θέσμιση τῆς κοινωνίας», μέ εὐκρινή τήν προσφυγή στό ρεῦμα τῆς Κοινωνικῆς Ψυχολογίας πού τείνει νά συμφιλιώσει τόν Φρόντ μέ τόν στρουκτουραλισμό, καί προσδιορίζει πληρέστερα τήν «αὐτόνομη κοινότητα».¹⁸ Συνολικά, ἡ ἐκδίπλωση τῆς σκέψης τοῦ Καστοριάδη, τόσο στή μετα-τροτσκιστική ὅσο καί στή μετα-μαρξιστική της περίοδο, δέν κατανοεῖται χωρὶς τήν ἀκμαία ἀφομοιωτική της ἀντιμαχία μέ τόν Μάρξ, τόν Λένιν, τόν Τρότσκι, τή Λούξεμπουργκ, τόν Βέμπερ, τόν Μπέρνχαμ, τόν Σάχτμαν (*Shachtman*), τόν Ρίτσι (*Ricci*), τόν Μαρκοῦζε (*Marcuse*), τόν Φουκῶ (*Foucault*) καί τόν Λακάν (*Lacan*). Σέ κάθε ὅμως περίπτωση, ἡ ἀγωνιώδης ἐδραίωση τῶν ὄρων τῆς ιδιοσυστασίας της ὑπῆρξε περισσότερο ἀπό προφανῆς.

Μέ διαμεσολαβητές τούς Προσωκρατικούς ὁ Κώστας Ἀξελός προσπαθεῖ νά συμφιλιώσει τόν Μάρξ μέ τούς Νίτσε, Φρόντ καί Χάιντεγκερ, ἀναζητώντας πολυδύναμο παρατηρητήριο γιά τήν κατόπτευση τῶν προβλημάτων τῆς «μεταμαρξιστικῆς» ἐποχῆς. Ἦδη μέ τά πρῶτα κείμενα στρέφεται πρὸς τή στοιχειοθέτηση μιᾶς «βιοθεωρίας» πού νά καθίσταται πράξη στό στίβο «μιᾶς ἐλεύθερης καί δημοκρατικῆς πολιτείας», ἔστω καί ἂν ὁ δρόμος πού ὀδηγεῖ σέ αὐτήν συνεπάγεται τή «βίαιη κοινωνική διαλεχτική τῆς ἐπαναστατικῆς ἀνατροπῆς». Δέν ἀποφεύγει τή γοητεία τοῦ ἀποσπασματικοῦ λόγου πού διέσωσε τή σκέψη τοῦ Ἡράκλειτου, μέ τήν ἀξίωση πάντως νά μελετηθεῖ στή συνάφειά του μέ τό «πνεῦμα τοῦ καιροῦ του» καί νά

¹⁸ Ὁ.π., σ. 90-111.

άποτιμηθεῖ μέ ἀκρίβεια ἡ «εὐεργετική» του ἐπίδραση στό ἔργο τοῦ Χέγκελ καί τοῦ Μάρξ. Συναφῶς αἰτιολογεῖ τό αὐξανόμενο ἐνδιαφέρον τῆς σύγχρονης ἔρευνας γιά τούς «Προσοφιστές» καί γενικότερα γιά τήν ἀρχαία ἑλληνική φιλοσοφία, ὀρίζοντας τή φιλοσοφία ὡς «μέθοδο ἀντικρύσματος τῶν νόμων τῆς κίνησης τῆς φύσης, τῆς ἱστορίας καί τοῦ πνεύματος» καί θυμίζοντας στό σημεῖο αὐτό τό *Anti-Dühring*.¹⁹

Ἔχει ἐγκατασταθεῖ στή Γαλλία ὁ Ἄξελός, ὅταν γιά τήν προβληματική σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τήν ἱστορία συμπλησιάζει τόν Χέγκελ καί τόν Μάρξ μέ τούς Νίτσε καί Φρόντ. Προνομιακό πεδίο γι' αὐτή τή συνάντηση ἀναδεικνύονται τά *Οἰκονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα* τοῦ Μάρξ, μέ ἐρεθιστική αἰχμή τό νόημα καί τίς μορφές τῆς «ἀποξένωσης». Στήν οἰκονομική καί κοινωνική σφαῖρα ἐντοπίζονται οἱ ἐπιπτώσεις τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καί τοῦ κεφαλαίου, τοῦ χρήματος καί τῆς βιομηχανίας πού μεταμφιέζει σέ «πολιτισμό» τήν «ὠμή κατάσταση τῆς βαρβαρότητας τῶν ἀναγκῶν». Οἱ σχέσεις τῶν δύο φύλων, ἐπίσης, ἡ «ἐξωπερίκευση» τοῦ ἀνθρώπου σέ μιά «ξένη πραγματικότητα», ἡ μετατροπή τοῦ «εἶναι» σέ «ἔχειν», ἡ μετάβαση ἀπό τό «πραγματικό» στό «ἀφηρημένο» (ἐνόςω ἡ «Λογική εἶναι τό χρῆμα τοῦ πνεύματος») καί ἀπό τήν ἀλήθεια στήν «ἀποξένωση τῆς αὐτοσυνείδησης» συναποτελοῦν ἐκφάνσεις τῆς «Entfremdung». Ἡ τελευταία μπορεῖ νά ἀρθεῖ μόνο μέ τήν οἰκοδόμηση τῆς κομμουνιστικῆς κοινωνίας ὡς «θετικῆς ἀναίρεσης τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας». Τότε ἀναμένεται νά ξαναγενηθεῖ ὁ «ὀλόκληρος Ἄνθρωπος» πού θά συνταιριάζει τήν ἐλευθερία μέ τήν ἀναγκαιότητα τοῦ «ἀτόμου καί τοῦ γένους», τίς φυσικές μέ τίς ἱστορικές ἐπιστῆμες, καταργώντας ἔτσι τίς «ψευδεῖς ἰδεολογίες καί τήν ἀφηρημένη φιλοσοφία».²⁰

Στά γαλλικά ὁ Ἄξελός μετέφρασε Χάιντεγκερ, Ἡράκλειτο καί Λούκατς, ἐκφράζοντας καί μέ αὐτόν τόν τρόπο τίς συγγένειες καί τούς ὁδοδείκτες τῶν θεωρητικῶν του ἀναζητήσεων. Τά ἔτη 1957-1958, ὅταν καί στή διανόηση τῆς χώρας πού σταδιοδρόμησε ὡς διδάσκων τῆς φιλοσοφίας γίνονται ἀντιληπτές οἱ ἐπιπτώσεις τῆς «ἀποσταλινοποίησης», μέ ἄρθρα του στό περιοδικό *Arguments*, τό ὁποῖο διευθύνει, διατυπώνει τό ἐρώτημα ἂν ὑπάρχει πιά «μιά μαρ-

¹⁹ Κώστας Ἄξελός, *Φιλοσοφικές δοκιμές*, Παπαζήσης, Ἀθήνα 1952, σ. 16.

²⁰ Ὁ.π., σ. 17.

ξιστική φιλοσοφία», ἀφοῦ τή θέση τῆς «ὀρθοδοξίας» ἀμφισβητεῖ καίρια ὁ «ἀποδογματοποιημένος» Μάρξ. Τό 1961 τό νεανικό δοκίμιο ἀποκτᾶ τό σχῆμα μιᾶς ὄριμης διδακτορικῆς διατριβῆς μέ ὑπότιτλο: *De l'aliénation de l'homme à la conquête du monde*, στήν ὁποία διερευνῶνται ἐξαντλητικά οἱ γενεσιουργές ρίζες (οἰκονομική, κοινωνική, πολιτική, «ἀνθρώπινη», ἰδεολογική) τῆς ἀποξένωσης καί οἱ προϋποθέσεις γιά τήν ὑπερνίκησή της. Τό 1962 δημοσιεύεται ἡ δεύτερη διατριβή του μέ ἀντικείμενο τά σπαράγματα τῆς σκέψης τοῦ Ἡράκλειτου καί ἀπό τό 1964, ἀφοῦ θά ἔχει διαβεῖ καί τόν δακτύλιο τῶν ἐπιρροῶν τοῦ «νεαροῦ» Μάρξ, ἀφιερώνεται στή διεργασία μεταρσίωσης τοῦ «meta-marxisme» σέ «pensée planétaire».

Ἀκολουθώντας ὁ Ἄξελός τό παράδειγμα τοῦ δασκάλου του Χάιντεγκερ φιλοσοφεῖ μέσω τῆς γλώσσας, συχνά χρησιμοποιώντας μιᾶ συνεχῆ ροή ἀφοριστικῶν προτάσεων γιά νά ὑποδηλώσει τά «σημεῖα» μέ τά ὁποῖα ἀφουγκραζόμαστε τό «παιγνίδι τοῦ κόσμου». Μέ τήν ἴδια σκευή πλησιάζει τούς «ὀρίζοντες τοῦ κόσμου», ἀποκρυπτογραφεῖ τά «μυθολογικά στοιχεῖα» τοῦ μαρξισμοῦ καί ἰδίως ἀναγγέλλει τήν ἔλευση τῆς «μεταϊστορίας» πού διαχέεται προδρομικά στήν «τελειωμένη –διατηρημένη, μηδενισμένη, ξεπερασμένη, κοινωνικοποιημένη, πλανητικοποιημένη– ὑποκειμενικότητα».²¹

Κατά τήν ἐκδοτική πρόθεση τοῦ Ἄξελου, οἱ δύο διδακτορικές διατριβές καί τό βιβλίο του *Πρός τήν πλανητική σκέψη* (*Vers la pensée planétaire*, 1964) ἀποτελέσαν τήν πρώτη τρίλογία τῶν γραπτῶν του στά γαλλικά μέ τίτλο *Ἡ ἐκδίπλωση τῆς περιπλάνησης* (*Le déploiement de l'errance*). Πράγματι, εἶναι εὐκρινῶς διακριβώσιμη ἡ νοηματική συνάφεια αὐτῶν τῶν ἀναλύσεων. Ἀπό τή μιᾶ πλευρά ὁ «προ-φιλοσοφικός» Ἡράκλειτος προσφέρει τήν «ποιητική» ὄραση τοῦ κόσμου» μέσω μιᾶς σκέψης πού παραμένει «ἀνοιχτή καί πολυδιάστατη, ἐρωτηματική καί αἰνιγματική, ἀποσπασματική καί ποιητική», ὑποδεικνύοντας ὅτι ὁ κόσμος συνιστᾶ «ἀποσπασματική καί ἀνοιχτή ὀλότητα», δηλαδή μέ τήν «πιό ὑψηλή ἔννοια τοῦ ὄρου, Παιγνίδι».²² Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ὁ «μετα-φιλοσοφικός» Μάρξ ἔχει

²¹ Κώστας Ἄξελός, *Πρός τήν πλανητική σκέψη* (1964), μτφρ. Φρ. Ἀμπατζοπούλου, Π. Παπαδοπούλου, Λ. Σκάμη, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», Ἀθήνα 41996, σ. 131.

²² Κώστας Ἄξελός, *Ὁ Ἡράκλειτος καί ἡ φιλοσοφία* (1962), μτφρ. Δ. Δημητριάδη, Ἀθήνα 1974, σ. 203, 11, 319.

ώς αφετηρία μιά «σκέψη όλικη», πού συλλαμβάνει τήν εκτύλιξη τῆς «παραγωγικῆς ἐργασίας» ὡς ὑπόβαθρο «ὅλης τῆς ἱστορικῆς πορείας» καί συναφῶς ἀπολήγει σέ μιά «συνολική» θεώρηση τοῦ «τέλους» τῆς, ὅπως ὁ «τεχνικός τῆς ἀνάλυσης τῆς ἀποξένωσης» μετατρέπεται σέ «τεχνικό τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπό τήν ἀποξένωση».²³

Στούς κόλπους τῆς σημερινῆς ἐποχῆς ἡ σκέψη καί ὁ κόσμος ἀναδύονται πλανητικά, ὡς ψηλάφηση καί ὡς πραγματικότητα ἐνός «ἀθέατου ὀρίζοντα ὅλων τῶν ἐνδοκοσμικῶν πραγμάτων», μέ ἀποτέλεσμα νά στοιχεῖ ἡ διαρκῆς περι-πλάνηση πρὸς τῆ θρυμματισμένη «ὀλότητα» πού περιβάλλει τόν ἄνθρωπο καί πού μέ τῆ σειρά τῆς γίνεται «ἐρωτηματικό τοῦ παιγνιδιοῦ» μέ αὐτήν.²⁴ Τήν αἴσθηση βέβαια αὐτή κομίζει ἡ δεύτερη τριλογία πού τιτλοφορεῖται Ἡ ἐκδίπλωση τοῦ παιγνιδιοῦ (*Le déploiement du jeu*) καί περιλαμβάνει τίς συνθέσεις *Τό παιγνίδι τοῦ κόσμου* (*Le jeu du monde*, 1969), *Γιά μιά προβληματική ἠθική* (*Pour une éthique problematique*, 1972) καί *Συμβολή στή Λογική* (*Contribution à la Logique*, 1977). Ἔτσι, ἀναδιατυπώνονται μέ περισσότερη ἔνταση τά ἐρωτήματα τῆς προηγούμενης τριλογίας, ἰδίως σέ στιγμές ἀναστοχασμοῦ γιά τόν τρόπο τοῦ φιλοσοφεῖν πού ἐδραιώνουν ἐκδηλα πιά τήν ἰδιοσυστασία τοῦ Ἄξελου ὡς στοχαστῆ τῆς «πλανητικῆς» ἐποχῆς. Γιά παράδειγμα, στό ἐρώτημα: «πῶς νά σκεφθοῦμε», πού ἐξακολουθεῖ νά τίθεται συνάμα μέ τό «τί νά σκεφθοῦμε», ἡ ἀπάντηση συνάγεται ἀπό τῆ συζυγία τοῦ τρόπου κατανόησης τοῦ «παιγνιδιοῦ τῆς σκέψης» καί τοῦ τρόπου ἐπιτέλεσης τοῦ «παιγνιδιοῦ τῆς σκέψης»: «εἶναι προτιμότερο νά ξανοιχθοῦμε ἐκεῖ πού ἐπιχειρεῖται νά τεθοῦν ἐρωτήματα καί προβλήματα, γιά νά προτείνουμε ἕνα ἄνοιγμα καί νά σκιαγραφήσουμε τό ἐπόμενο βῆμα».²⁵ Στή θέση τοῦ «Ἀπόλυτου», πού εἶχε καταλάβει ὁ Θεός, ἡ Φύση ἢ ὁ Ἄνθρωπος, προβάλλει ὁ «κόσμος» ὡς «σύνολο τῶν συνόλων τῶν παιγνιδιῶν» πού φέρει σέ πέρασ ὁ ἄνθρωπος ὡς παίκτης καί ὡς παίγνιο.²⁶

²³ Κώστας Ἄξελος, *Marx penseur de la technique*, Éditions de Minuit, Παρίσι 1961, σ. 23, 65-66.

²⁴ Κώστας Ἄξελος, *Πρὸς τήν πλανητική...*, ὁ.π., σ. 158-159, 47-48.

²⁵ Κώστας Ἄξελος, *Contribution à la Logique*, Éditions de Minuit, Παρίσι 1977, σ. 150.

²⁶ Κώστας Ἄξελος, *Συζητήσεις* (1973), μτφρ. Κ. Δασκαλάκη, Νεφέλη, Ἀθήνα 1986, σ. 60.

Στήν ἀναζήτηση ἐπίσης μιᾶς «προβληματικῆς ἠθικῆς», ὁ Ἀξελός ἐπιμένει στή βεβαιότητα νά διανοεῖται ὁ ἄνθρωπος «πιό ριζοσπαστικά» καί συνάμα νά δρᾷ «πιό εὐστροφα, πιό εἰρωνικά», δηλαδή νά παίξει «μέ τήν εὐρεία καί πλήρη σημασία» τοῦ ρήματος, μοχθώντας «ὅσο γίνεται νά σώσει τό ὄνειρο, ἐφόσον δέν γίνεται νά τό πραγματοποιήσει». Μέ μιά ὁδηγία γιά ὅποιον χρησιμοποιεῖ τό «περισκόπιο» στό «ἀγωνιστικό ὑποβρύχιο» πού ἔχει χωθεῖ στά «θολά νερά τῆς πράξης»:

Νά μήν ψάχνει γιά τό νόημα τοῦ κόσμου ἢ τῆς ζωῆς, ἀλλά νά εἰσέρχεται στό παιχνίδι τους.

Ἄλλωστε μιά τέτοια πρακτική ἀναγνωρίζεται, ὡς ἓνα βαθμό, στίς συμπληγάδες τῆς «προβληματικῆς ἠθικῆς», στόν μαρξισμό καί τήν ψυχανάλυση πού προσφέρουν «μιά διδαχή» καί ἐξίσου προσφέρονται ὡς «ὕλικό στήν κριτική». Ὁ πρῶτος, εἰδικότερα, μᾶς «μαθαίνει νά ἀσκοῦμε μιάν ἀδυσώπητη ἀνάλυση στό θέμα τῶν σχέσεων ἐξουσίας πού ἀναπτύσσονται στό πεδίο τοῦ πραγματικοῦ» καί συνάμα μᾶς

κάνει νά στεκόμαστε γεμάτοι ὑποψία μπροστά σέ ὅλες τίς κατασκευές πού ἔχουν τήν τάση νά δικαιώνουν, νά ἐξιδανικεύουν, νά ἰδεοποιῶν – τό ἴδιο καί μπροστά στίς ἀντίστοιχες δικές του.²⁷

Ἡ τρίτη τριλογία φέρει τόν τίτλο Ἡ ἐκδίπλωση μιᾶς ἔρευνας (*Le déploiement d'une enquête*) καί ἀπαρτίζεται ἀπό τά βιβλία Ἐπιχειρήματα μιᾶς ἔρευνας (*Arguments d'une recherche*, 1969), Ὁρίζοντες τοῦ κόσμου (*Horizons du monde*, 1974) καί Προβλήματα τοῦ διακυβεύματος (*Problèmes de l'enjeu*, 1979). Τόν ἀπασχολεῖ τό δίπολο Μάρξ καί Φρόυντ, τό ὁποῖο ὁ Ἀξελός οὐδέποτε ἀντιμετώπισε μέ τήν ἀμεριμνησία τοῦ πατροκτόνου, ἀπό τότε πού διακήρυττε ὅτι πρέπει νά «ἀπελευθερώσουμε τίς ἀκμαῖες δυνάμεις» πού περιέχει ὁ μαρξισμός καί ὁ φροῦδισμός²⁸ ὡς τίς «αὐτοβιογραφικές» του σημειώσεις, στίς ὁποῖες ὑπογραμμίζει ὅτι «μένει νά ξαναρωτήσουμε, νά προεκτείνουμε τίς μαρξικές καί φροῦδικές διαισθήσεις».²⁹ Στό ἐπίκεντρο τῶν ἀναζη-

²⁷ Κώστας Ἀξελός, *Γιά μιά προβληματική ἠθική* (1972), μτφρ. Φρ. Ἀμπατζοπούλου, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», Ἀθήνα ²1992, σ. 115, 116, 123, 71.

²⁸ Κώστας Ἀξελός, *Πρός τήν πλανητική...*, ὅ.π., σ. 243.

²⁹ Κώστας Ἀξελός, *Αὐτοβιογραφικές σημειώσεις* (1997), μτφρ. Κ. Δασκαλάκη, Νεφέλη, Ἀθήνα 1998, σ. 43.

τήσεών του εξακολουθεῖ νά βρίσκεται τό «παιγνίδι τοῦ συνόλου τῶν συνόλων», ἰδίως στή συνάρτησή του μέ τό ἐρώτημα γιά τό «τέλος τῆς ἱστορίας». Τοῦτο ἀναδιατυπώνεται ἀπερίφραστα ὡς ἐξῆς:

δεδομένου ὅτι ὅλα ἔχουν ἤδη εἰπωθεῖ καί ἀντικρουστεῖ, σέ μιά συγκεκριμένη γλώσσα, τή γλώσσα κυρίως τῆς μεταφυσικῆς φιλοσοφίας καί τή γλώσσα τῆς ἀντιφιλοσοφίας πού ἀνατρέπει τή μεταφυσική, ὑπάρχει ἀκόμα κατιτί νά εἰπωθεῖ – καί σέ ποιά γλώσσα;³⁰

Ἔτσι τό ἐρώτημα γιά τό «τέλος τῆς φιλοσοφίας» καί συναφῶς γιά τό «τέλος τῆς ἱστορίας», στό πλαίσιο τῆς πρακτικῆς πού ἀνταποκρίνεται στό «παιγνίδι τοῦ κόσμου», δέν μπορεῖ παρά νά ἐκφέρεται κάθε φορά ἐξυπαρχῆς, σέ ἕναν ὀρίζοντα πού θά

διαρκέσει ἀναμφισβήτητα – γιά ὅποιον ξέρει νά βλέπει, νά διαβλέπει καί νά προβλέπει – πολύ μεγαλύτερο χρόνο ἀπό τήν καθαυτό Ἱστορία.³¹

Τί εἶναι αὐτό πού ἀπομένει καί ἀναστέλλει τό «τέλος» ὡς τελείωση καί ὡς τελευτή τῶν σχέσεών μας μέ τόν κόσμο; Μᾶλλον ἡ «ἔνταση τῆς σκέψης πού ἀναθεωρεῖ τά πάντα», ἡ «συνάντηση μέσα στό ρῆγμα τοῦ ἐρωτισμοῦ, ἡ κατάκτηση τοῦ φευγαλέου, ἡ κατάπληξη μπροστά σέ ὀρισμένες στιγμές, ἡ ὀξυδερκῆς συμβολή στίς μάχες τῆς πολιτικῆς πρωτοπορίας», γιατί σέ κάθε περίπτωση τό «παιγνίδι τοῦ κόσμου» εἶναι «πιό δυνατό ἀπό τόν μηδενισμό». ³² Τό διακύβευμα, ὡς ἀδιάπτωτη παιγνιώδης συνεπαφή ἀνθρώπου καί κόσμου, δέν προεξοφλεῖ κάποια ἀναδίπλωση τῆς «σκεπτόμενης ὀμιλίας» ἢ τῆς «ὀμιλούσας σκέψης», ἀκόμη καί ἂν θά μπορούσε νά διερευνηθεῖ μήπως στόν ὑπάρχοντα κόσμο, «ὅπου γίνεται πολύς θόρυβος γιά τό τίποτα, μιά κάποια διέξοδος θά ἦταν νά μὴν ποῦμε τίποτα». Τό «παιγνίδι συνεχίζεται» στά χέρια τοῦ «ποητικῆς δαίμονα τῆς σκέψης» ἀπέναντι σέ μιά κοινωνία πού διατηρεῖται «ἀνυπόφορα μέτρια καί ἀπατηλή». ³³

Μετά τήν ὀλοκλήρωση τῆς τρίτης τριλογίας δημοσιεύεται ἡ Ἄνοι-

³⁰ Κώστας Ἀξελός, *Ὀρίζοντες τοῦ κόσμου* (1974), μτφρ. Μ. Λάζου, Δωδώνη, Ἀθήνα 1978, σ. 103· πρβλ. *Πρός τήν πλανητική...*, ὅ.π., σ. 276.

³¹ Κώστας Ἀξελός, *Γιατί σκεπτόμαστε; Τί νά πράξουμε;*, Ἀθήνα 1993, σ. 15· πρβλ. *Πρός τήν πλανητική...*, ὅ.π., σ. 276 καί *Ἄνοιχτή συστηματική* (1984), μτφρ. Ν. Φωκᾶς, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», Ἀθήνα 1989, σ. 122.

³² Κώστας Ἀξελός, *Le jeu du monde*, Éditions de Minuit, Παρίσι 1969, σ. 417.

³³ Κώστας Ἀξελός, *Problèmes de l' enjeu*, Éditions de Minuit, Παρίσι 1979, σ. 172, 175, 177.

χτή συστηματική (*Systématique ouverte*, 1984) ὡς προέκταση τῶν ἀντιλήψεων πού εἶχε ἐκθέσει ἕως τότε ὁ Ἄξελος γιά τά «ἀνοιγμάτα τοῦ κόσμου», μέ ἕναν τρόπο σύλληψης καί γραφῆς ἐπίσης «διαφορικό καί ἐνοραματικό» πού ἀγκαλιάζει τό «παιγνίδι τοῦ κόσμου», δηλαδή ὅ,τι δέν ὑπάρχει καί ὡστόσο «κατακλύζει καί ὑπερβαίνει ἄτομα καί ἱστορικές κοινωνίες» καί μέ ἐπιπρόσθετη τώρα τήν ὑπογράμμιση τοῦ «τρισδιάστατου» ὀρίζοντα πού ἐπιτρέπει τό «ἀνοιγμα τοῦ χρόνου παρελθόντος-παρόντος-μέλλοντος».³⁴ Ἡ αἴσθηση τῆς ἀνάγκης νά γίνει τό «ἐπόμενο βῆμα», ἀκόμη καί πέρα ἀπό τούς γνώριμους ὀρίζοντες τῆς «περιπλάνησής» του πού κατά τό «παιγνίδι τοῦ χρόνου» δέν τόν διευκόλυναν νά «κρυσταλλώνει τό εἶναι» ἤ νά θέτει τήν «ὀλότητα»,³⁵ τόν ὠθεῖ στήν ἀναστοχαστική προσέγγιση τοῦ «ἐπαγγέλματος τοῦ στοχαστῆ», στήν παροχή ἀποσαφηνίσεων ὡς πρός τά θεωρήματα πού καλλιέργησε καί ἰδίως σέ μιά παιδαγωγική συνόψιση τῶν ἀναζητήσεών του. Ἔτσι, στά *Γράμματα σ' ἕνα νέο στοχαστή* (*Lettres à un jeune penseur*, 1996) προσπαθεῖ νά προσφέρει «ἕνα εἶδος προσανατολισμοῦ» στήν ἐρωτηματοθεσία γιά τόν λαβύρινθο τοῦ κόσμου» μέ κλειδιά τίς «διῆστορικές» λέξεις πού ἐνυπάρχουν σέ μιά σκέψη χωρίς «καμιά ὀριστική λύση» καί συνάμα χωρίς «καμιά παρηγοριά», μιά καί τό «παιγνίδι τοῦ κόσμου τρέφει καί καταστρέφει ὅλες τίς τελευταῖες λέξεις».³⁶

Ἀνεξάρτητα ἀπό ποιό παρατηρητήριο ἐποπτεύει κανεῖς τά κοινωνικά δρώμενα τῆς ἐποχῆς του καί συναφῶς ἀνατέμνει τή θεωρητική σκέψη πού τά προσεγγίζει, ἐπιβάλλεται νά ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ φιλοσοφική παρουσία τοῦ Κώστα Ἄξελου στή διεθνή σκηνή τῶν ἰδεῶν κατέκτησε ἐπάξια μιά ξεχωριστή θέση, τόσο μέ τήν ἐκφραστική του ὅσο κυρίως μέ τή σύστοιχη ἐπιλογή τῶν θεμάτων πού ἀποτελέσαν τόν πυρήνα τῆς σκέψης του. Στό «παιγνίδι τοῦ κόσμου» συμπυκνώνεται ὁ πλοῦτος τῶν παρατηρήσεων πού προσκομίζει ἡ «ἐνιαία καί ἐνοραματική σκέψη», κατά τήν «περιπλάνησή» της σέ μιά «ἀνοιχτή ὀλότητα» πού συνιστᾷ τή «συνδυαστική τῶν ἐξουσιῶν τοῦ κόσμου».³⁷ Ταυτόχρονα, «κατά τήν ἀδιάκοπη ἀναμέτρηση μέ ὅ,τι σκέφθηκε ὡς

³⁴ Κώστας Ἄξελος, *Ἀνοιχτή συστηματική*, ὁ.π., σ. 8, 14, 45, 124.

³⁵ Κώστας Ἄξελος, *Πρός τήν πλανητική...*, ὁ.π., σ. 47.

³⁶ Κώστας Ἄξελος, *Γράμματα σ' ἕνα νέο στοχαστή* (1996), μτφρ. Μ. Παπαδήμα, Ἐξάντας, Ἀθήνα 1997, σ. 9, 99, 108.

³⁷ Κώστας Ἄξελος, *Ἀνοιχτή συστηματική*, ὁ.π., σ. 123.

τώρα ἡ ἀνθρωπότητα»³⁸ κατανοεῖ τὴν ὀφειλὴν του πρὸς τὸν Ἡράκλειτο, τὸν Μάρξ, τὸν Φρόντ καὶ τὸν Χέιντεγκερ, γιὰ νὰ μείνουμε στὶς κορυφές αὐτῆς τῆς συνάντησης. Ὡς πρὸς τὴν «εἴσοδό» του στὸν κόσμο τῆς θεωρητικῆς ζωῆς, ἔδωσε ὁ ἴδιος, μὲ τὴν ὑπόμνηση βέβαια ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ «αἰτιακὸ σχῆμα», τὸ περίγραμμα τῶν προσδιορισμῶν αὐτοῦ τοῦ διακυβεύματος, στοὺς ὁποίους συγκαταλέγεται ὁ «κοινωνικὸς περίγυρος» καὶ ἡ «ἱστορικὴ στιγμή».³⁹

Μέ ὑφάδι τὸν στοχασμὸ γιὰ τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ, τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν κεμένων του τακτοποιεῖται ὡς ἓνας ἰδιογενὴς μετα-φιλοσοφικὸς ἐπιλογισμὸς, μὲ τὴν πρόθεση νὰ μὴν «ὑπομένει παθητικὰ τὴν ἐποχὴ» του: τὸ «κάλεσμα πού μᾶς ἔχει ἐκτοξευθεῖ μᾶς ἐπιτάσσει νὰ κοιτᾶμε καὶ νὰ βλέπουμε ἀπὸ κοντὰ καὶ ἀπὸ μακριά». ⁴⁰ Ἡ διακινδύνευση ἄλλωστε δὲν γέρνει πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς νομιμοποίησης τοῦ ὑπάρχοντος οὔτε ἐπιτελεῖται μὲ τὴν ἀμεριμνησία τῆς ἀοχλησίας:

Τὸ ἐν λόγῳ παιγνίδι εἶναι ὁτιδήποτε ἐκτὸς ἀπὸ παιγνῶδες καὶ εὐτράπελο. Οἱ σκέψεις καὶ οἱ χειρονομίες πού ἐκτοξεύονται μέσα στὴν περιπέτεια τοῦ «ὑπέρατου ἀνοίγματος» εἶναι καὶ παραμένουν παράνομες παρά τίς μερικές καὶ μεροληπτικές ἀναγνωρίσεις. Σὲ κάθε περίπτωση, ὅσοι «πλευροκοποῦν τὸ ἀδύνατο» παραγωνίζονται καὶ τὴ «θεατρικότητα» γιὰ ν' ἀνοίξουν τὸ δρόμο «σὲ μιά ὁμιλία ποιητικὴ καὶ σκεπτόμενη, σὲ μιά διάπυρη ζωή».⁴¹

Ἡ τριάδα αὐτὴ τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων τῆς Διασπορᾶς, χωρὶς ἰδιαίτερο δεσμὸ μεταξύ τους κατὰ τὴν ἐκδίπλωση τῆς σταδιοδρομίας τους στὴ Γαλλία, ἔδωσαν ἀρκετὰ νωρὶς πρωτότυπη θεωρητικὴ ἐργασία διεθνῶς ἐμβέλειας, ἰδιαίτερα μέσα ἀπὸ τὸ ἐγχείρημα ὑπέρβασης τῶν παραδεδομένων ιδεολογικῶν σχημάτων ἀνάλυσης καὶ κατανόησης τῆς σημερινῆς κοινωνίας. Διατηρήθηκε γόνιμη ἡ ἰδέα τῆς «αὐτοχειραφέτησης» τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ τῆς «αὐτοδιαχείρισης», μὲ τίμημα βέβαια τὴν ἐγκατάλειψη τῶν ἀλυσιτελῶν πιά δασκάλων τους, ἐνῶ ἀντίστοιχα ἡ κριτικὴ τῆς ἰδεολογίας πού συνεῖχε αὐτές τίς

³⁸ Κώστας Ἀξελός, *Γιατί σκεφτόμαστε...*, ὁ.π., σ. 29.

³⁹ Κώστας Ἀξελός, *Αὐτοβιογραφικές...*, ὁ.π., σ. 13.

⁴⁰ Τοῦ ἴδιου, *Γράμματα...*, ὁ.π., σ. 33 καὶ *Γιατί σκεφτόμαστε...*, ὁ.π., σ. 51.

⁴¹ Κώστας Ἀξελός, *Αὐτοβιογραφικές...*, ὁ.π., σ. 48-49, 20· πρὸβλ. Ἀπὸ τὸ ἐργαστήρι τῆς σκέψης, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», Ἀθήνα 1992, σ. 13.

θεωρήσεις ἔστρεψε περισσότερο τά βέλη της πρὸς τίς «περιπέτειες» τῆς διαλεκτικῆς. Κατά τήν πολυετή ἐρευνητική καί συγγραφική τους δραστηριότητα, μέ ἀναγνωρίσιμες τίς μετατοπίσεις τῆς σκέψης τους, χωρίς νά ἀγνοοῦν τά κοινωνικά καί πολιτικά δρώμενα τῆς γενέθλιας χώρας τους καί προφανῶς τῆς χώρας ὅπου σταδιοδρόμησαν, ἀποτύπωσαν τίς ἀνησυχίες τῆς μετα-κομμουνιστικῆς δέσμης ἰδεῶν πού ἀντιστοιχοῦσαν σέ βιογραφίες διανοουμένων σοσιαλιστικῶν σχημάτων παραγωγῆς πολιτικῆς, μέ εὐκρινή ἢ χαλαρή ἔνταξη, μονιμότερη ἢ συντομότερη.

